

ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ МОВНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ

У статті розглянуто питання типології мовних особистостей, розроблюване сучасними дослідниками, встановлено витоки опрацювання проблеми, схарактеризовано відомі класифікації та принципи виокремлення типів мовних особистостей, запропоновано власне розуміння типології на основі критеріїв, що охоплюють зовнішні та внутрішні параметри людини стосовно мови.

Ключові слова: типологія, мовна особистість, критерії, зовнішні та внутрішні параметри.

Алла Романченко. ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ ЯЗЫКОВЫХ ЛИЧНОСТЕЙ

В статье рассмотрены различные типологии языковых личностей, разработанные современными исследователями, названы истоки изучения проблемы, охарактеризованы известные классификации и принципы выделения типов языковых личностей, предложено собственное понимание типологии на основании критериев, которые охватывают как внешние, так и внутренние параметры человека по отношению к языку.

Ключевые слова: типология, языковая личность, критерии, внешние и внутренние параметры.

Alla Romanchenko. THE PROBLEM OF THE TYPOLOGY OF LINGUISTIC PERSONALITIES

The article deals with the issue of the typology of linguistic personalities, which is developed by modern scientific works, origins of the problem are found out, known classifications of different type of language personalities and principles of their distinguishing are characterized. The author offers own understanding of typology which based on external and internal parameters of a human in relation to language.

Key words: typology, language personality, criteria, external and internal parameters.

Питання типології мовних особистостей виникло у зв'язку з проблемою кваліфікації різновидів мовних особистостей. Ця проблема постала разом із розробленням теорії мовної особистості. К. Ф. Седов зауважував, що створення типології мовних особистостей, яка відображає особливості мовленнєвої поведінки носіїв мови, є одним із найважливіших завдань сучасної антропоцентричної лінгвістики [11, с. 3]. Нині це міркування продовжує бути актуальним, оскільки досі не вироблено типології, яка б мала єдині теоретичні засади.

Спроби класифікувати мовні особистості за типами роблять українські та зарубіжні вчені, які працюють не тільки в галузі лінгвістики, а й у сфері інших наук. Авторами досліджень, спрямованих на вивчення типів мовних особистостей, є М. Д. Голєв, В. Є. Гольдін, Л. М. Комісарова, Т. А. Космеда, О. О. Пушкін, О. В. Сахарова, О. Б. Сиротиніна, І. П. Сусов, С. О. Сухих, К. Ф. Седов та ін. Моделювання типології стало можливим завдяки опрацюванню питання про реального та узагальненого носія мови (В. П. Нерознак, І. І. Сентенберг, О. А. Ворожбитова, О. М. Шевченко) у відповідних термінах (ідіолектна / індивідуальна і полілектна / колективна / групова / типова / сукупна мовна особистість). Індивідуальну мовну особистість розглядають як таку, яка ґрунтується на індивідуальних характеристиках, а колективну – як таку, яка базується на характеристиці індивіда – члена колективу. Дослідники цілком слушно зазначають, що останнє поняття є досить умовним, оскільки суть мовної

особистості залишається стабільною за основними параметрами, а індивідуальні риси варіюються залежно від комунікативної сфери, соціальної ситуації й типу спілкування [1, с. 341].

Метою розвідки є встановлення критеріїв виокремлення та систематизація типів мовних особистостей, запропонованих науковцями.

Виклад основного матеріалу. На багатогранність мовних особистостей, лінгвістичні класифікації, побудовані на ставленні людини до мови, указує В. І. Карасик, зауважуючи, що людей розрізняють за рівнем комунікативної компетенції (високий, середній, низький), за типом мовленнєвої культури (масова або висока), за володінням однією чи двома мовами (монолінгви й білінгви), за ступенем здатності до мовотворчості, за ступенем стандартності засобів спілкування [8, с. 225]. За силою чи слабкістю вияву ознак залежно від здатності мовної особистості до створення та аналізу мовленнєвого твору розрізняють такі типи: креативний і накопичувальний, змістовий і формальний, ономасіологічний і семасіологічний, мнемічний і вивідний, асоціативний та логіко-аналітичний [4, с. 16].

Типологія мовних особистостей спирається на об'єкт дослідження лінгвістичної науки, під яким розуміють мовну особистість як збірне уявлення про людину, яка розмовляє певною мовою в конкретний період історії цієї мови, інакше кажучи, *середньостатистичну мовну особистість*. Усереднений тип мовної особистості досліджують Р. М. Фрумкіна, Н. Д. Федяєва, О. М. Іванищева та ін. У концепції Ю. М. Караулова це носій мови, професійна діяльність якого не пов'язана з впливом словом, тобто всі особи негуманітарних професій (це не філолог, не журналіст, не редактор, не викладач, не письменник, не політик, не юрист, не філософ, не психолог, не соціолог, не проповідник) [9, с. 212]. Усі інші носії мови є *професійними мовними особистостями*. Професійну мовну особистість визначають як сукупність інтелектуальних, соціально-культурних і морально-вольових якостей людини, сформованих в особливому професійно-культурному середовищі й відображених у її свідомості, поведінці та діяльності. Така особистість розкривається через мовні і мовленнєві одиниці й цілісні тексти, створювані нею, а також завдяки своєрідності особистого професійного дискурсу, підпорядкованого меті та завданням професійної діяльності [5, 2010, с. 263]. Середньостатистична мовна особистість відрізняється від професійної мовної особистості тим, що вона стандартизована, а професійна – є творчою особистістю. Основним принципом поділу на типи є перебування під значним впливом мовленнєвих стандартів чи відхід від них. З огляду на це такий підхід до класифікації мовних особистостей досить умовний, що дозволяє вирізняти певні зони перетину. Скажімо, вирізняють інтелігентську мовну особистість, яка пуристично ставиться до мови (Ю. Д. Апресян), через що її можна визначити як перехідний тип між стандартизованою й творчою особистістю.

В. П. Нерознак виокремив у межах ідіолектних мовних особистостей два основних типи: стандартну мовну особистість, яка відображає усереднену літературно оброблену літературну норму мови, та нестандартну мовну особистість, яка об'єднує в собі «верхи» (письменники, майстри художнього мовлення) й «низи» культури мови (носії, виробники й користувачі маргінальної мовної культури /антикультури). Нестандартних мовних особистостей першого типу – творчі особистості – учений поділяє залежно від ступеня нестандартності на архаїстів, помірних новаторів та експериментаторів [10, с. 114-116], Н. Д. Аругюнова – на тих, хто підпорядковується мові, і тих, хто підпорядковує мову [2, с. 33]. У лексиконі останніх переважає продуктивне начало стосовно мови, у словнику середнього носія мови – репродуктивне [13, с. 6].

Термін *колективна мовна особистість* з'являється на противагу ідіолектній мовній особистості, підкреслюючи свідоме невиокремлення мовної особистості з відповідного мовного середовища.

Отже, типологія мовних особистостей у найзагальнішому вигляді охоплює, за В. П. Нерознаком, багатолюдську (народ) та частковолюдську / ідіолектну (конкретний носій мови) мовні особистості, що передбачає вивчення національної мови в просторі й часі та мови індивідуума відповідно [10, с. 116]. Ідіолектна мовна особистість може бути репрезентована у всьому різноманітті. Виходячи з цієї тези вченого, вважаємо, що терміни на позначення типів

мовної особистості так чи так пов'язані з полілектним або ідіолектним їхнім виявом. Так, поняття етносемантична мовна особистість як закріплений переважно в лексичній системі базовий національно-культурний прототип носія певної мови [3, с. 68] є вужчим стосовно поняття полілектна мовна особистість. Те саме можна сказати про інші терміносполуки, оскільки вони можуть реалізуватися в межах названих вище першого або другого типу.

Типологія мовних особистостей, на нашу думку, може будуватися на основі членування двох основних типів мовних особистостей (полілектної та ідіолектної), які, у свою чергу, поділяються на підтипи. Такі підтипи вирізняють за певними ознаками. Скажімо, за *професійною чи громадською діяльністю* виокремлюють мовну особистість адвоката, журналіста, менеджера, телеведучого, юриста, студента, політика, бізнесмена, громадського діяча, президента тощо; за *національністю* – українську, німецьку, японську, російську мовну особистість; за *часовою ознакою* – сучасну чи історичну мовну особистість, напр., мовну особистість писаря 18 ст., мовну особистість пізнього Середньовіччя; за *соціальним статусом* – мовну особистість інтелігента, міщанина, робітника, селянина; за *національно-культурною ознакою* – мовну особистість східної й західної культур; за *місцем мешкання* – міського або сільського жителя; за *гендерною ознакою* – мовну особистість чоловіка та жінки; за *віком* – дорослого, дитини; за *типом мовленнєвої культури* – елітарну, середньолітературну, літературно-розмовну, фамільярно-розмовну, просторічну, діалектну мовну особистість; за *мовними рівнями* – словникову, орфографічну, синтаксичну; за *ставленням до учасників спілкування* – конфліктну, центровану та кооперативну. Названі типи мовних особистостей так чи так певною мірою отримали наукову кваліфікацію в окремих розвідках дослідників як узагальнених носіїв мови (Г. М. Безпам'ятнова, Т. В. Плавська, С. І. Потапенко, Л. Л. Славова, М. Г. Цуциєва – за професійною діяльністю, І. В. Волосенко – за професійною та віковою ознакою, Т. В. Кочеткова, О. Б. Сиротиніна – за типом мовленнєвої культури, С. К. Табурова, З. Р. Хачмафова – за гендерною ознакою, К. Ф. Седов – за ступенем комунікативної компетенції, В. Д. Черняк – за часовою ознакою), так і конкретних представників етносу, або професії, чи персонажів твору (А. А. Ашева, Н. Ф. Баландіна, С. В. Єрьоменко, О. М. Залогіна, С. Є. Ігнат'єва, Т. А. Космеда, В. А. Паліш, Є. М. Санченко, І. О. Федорченко, О. М. Шевченко та ін.).

Зауважимо, що в межах указаних підтипів можливі класифікації мовних особистостей за різними критеріями. Досить ефективно розробляють типологію особистостей політиків, беручи до уваги імідж та рольове призначення (М. Герман), стиль політичної поведінки (Дж. Барбер), психологічні характеристики (М. Глобот) тощо. Скажімо, Г. В. Щокін пропонує вирізнити шість стилів поведінки політиків, що відображаються в мовленні: параноїдальний, демонстративний, епілептоїдний, депресивний, шизоїдний, циклоїдний [14]. Л. В. Завальська описує комунікативні ролі політиків у межах кооперативної та конфліктної взаємодії, пов'язуючи їх із комунікативним іміджем. Характеризуючи комунікативні ролі «реформатора», «рятівника», «патріота», «правдолюбця», «інтелектуала», «критика», «скандаліста» й «провокатора», дослідниця репрезентує також їхній мовний рівень вираження [6, с. 127-133, 184-187]. Цілком очевидно, що за цими та іншими критеріями можна аналізувати мовну особистість багатьох професій.

Як бачимо, одні типи передбачають велику кількість узагальнених мовних особистостей, інші – представлені максимум двома підтипами, що залежить від критерію, що перебуває в основі поділу. Ідіолектна мовна особистість може бути репрезентована як конкретний носій мови, який реалізує або реалізував себе у будь-якій із вказаних іпостасей: історичний діяч, учений, поет / письменник, персонаж. Логічно припустити, що конкретного індивідуума можна схарактеризувати за кількома критеріями, особливо актуально це для вивчення конкретної мовної особистості. У будь-якому випадку потрібно наголосити, що за потреби пропонується типологія може доповнюватися, конкретизуватися або модифікуватися. Фактично підтипи основних типів мовних особистостей збігаються, правда, із тією відмінністю, що ідіолектна мовна особистість, розглядувана за одним критерієм чи одночасно за кількома принципами, репрезентована конкретною людиною, історичною чи сучасною. Критерії, за якими можна вирізнити певні підтипи, однаково актуальні для полілектної та ідіолектної мовних особистостей. Так, можна

досліджувати узагальнену мовну особистість журналіста (полілектна мовна особистість), а можна вивчати мовну особистість Євгена Кисельова чи Наталки Мосейчук як журналіста, можна досліджувати мовну особистість українця загалом, а можна сфокусувати увагу на осмисленні мовної особистості Тараса Шевченка як носія української ментальності. Можна провести й інші паралелі, що акцентуватимуть на зонах перетину обох типів. Підкреслимо, що є можливість характеризувати конкретну особу як мовну особистість за кількома критеріями, проте частіше вдаються до аналізу за одним принципом.

Викладена вище типологія мовних особистостей в основному ґрунтується на зовнішніх стосовно мови параметрах (етнокультурному, соціокультурному) та частково на внутрішніх, природних особливостях людини, що визначають її мовленнєву поведінку (за біологічним критерієм, психологічними особливостями). За такого підходу до поділу мовних особистостей на типи стає неактуальним розрізнення полілектної та ідіолектної мовних особистостей, оскільки вони можуть вивчатися за одним із названих вище критеріїв.

Орієнтуючись на класифікацію підходів до вивчення мовної особистості, запропоновану Є. М. Івановою [7], та взявши до уваги новітні аспекти, ми помітили певний зв'язок між застосовуваними підходами та аналізованими типами мовних особистостей. Дослідження полілектної мовної особистості корелює з текстовим, історико-лінгвістичним, соціологічним, прагмалінгвістичним та гендерним підходами. Ідіолектну мовну особистість характеризують, використовуючи ширше коло аспектів (текстовий, лексикографічний, історико-лінгвістичний, соціологічний, комунікативно-функційний, когнітивно-дискурсивний та ономаціологічний). Серед них є універсальні підходи, що є однаково затребуваними для обох типів, а є й такі, якими можна послуговуватися, студіюючи конкретні мовні особистості, що зумовлено їхніми можливостями, насамперед ідеться про лексикографічний, комунікативно-функційний та когнітивно-дискурсивний підходи. Утім, вважаємо, що ці певні закономірності не виключають можливості використання інших підходів під час кваліфікації як ідіолектної, так і полілектної мовної особистості. Крім того, для досягнення поставленої мети можна залучати кілька підходів одночасно. На зв'язок дослідницьких підходів і типів мовних особистостей також указує Д. В. Тихонова [12].

Отож, типологія мовних особистостей повинна ґрунтуватися на єдиних засадах. Саме тому вважаємо, що вона може базуватися на розумінні мовної особистості як збірного образу, представника народу, його частини, певної групи людей за однією з ознак, названих вище, чи конкретного носія мови, репрезентованого не як члена колективу, а як індивідуума, який характеризується через сукупність загальних та індивідуальних, властивих тільки йому рис. Ці два типи мовних особистостей зіставляються як типове та індивідуальне. Поділ на інші підтипи здійснюється відповідно до обраного дослідником критерію. У такий спосіб виникають зони перетину з огляду на те, що ідіолектна особистість є представником певної професії, національності, статі тощо.

Доцільнішою видається типологія, заснована на зовнішніх або внутрішніх стосовно мови параметрах. У центрі уваги зовнішніх параметрів перебувають етнокультурний та соціокультурний критерії. Коло інтересів першого – дослідження елітарного / народного типу мовної особистості, другого – статус і соціальна належність людини (професія, освіта, місце й час мешкання). Внутрішні параметри передбачають вивчення типу мовної особистості за біологічним чи психологічним критерієм, відповідно жінка / чоловік або екстравертований / інтровертований, домінантний / недомінантний, мобільний / ригідний тип.

Перспективним, на нашу думку, є вивчення української елітарної мовної особистості – ученого-лінгвіста, що уможливить врахування як зовнішніх, так і внутрішніх параметрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л. Е. Специфика языковой личности в коммуникативном процессе общения / Л. Е. Азарова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь, 2013. – № 4. – Ч. 1. – С. 336-342.

2. Арутюнова Н. Д. Национальное сознание, язык, стиль / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы : тез. Междунар. конф. – М. : Филология, 1995. – Т. 1. – С. 32-33.
3. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.
4. Голев Н. Д. Языковая личность и антропотекст в лингвистике и лингводидактике (типологический аспект) / Н. Д. Голев // Русский язык: исторические судьбы и современность : II Междунар. Конгресс исследователей русского языка: труды и материалы. – М. : МГУ, 2004. – С. 15-16.
5. Голованова Е. И. Профессиональная языковая личность: специфика профессиональных процессов в сфере теории и практики / Е. И. Голованова // Non multum, sed multa: Немного о многом. У когнитивных истоков современной терминологии: сб. науч. тр. в честь В. Ф. Новодрановой. – М. : Авторская академия, 2010. – С. 261–270.
6. Завальська Л. В. Комунікативні стратегії і тактики в політичному інтерактиві: лінгвопрагматичний аспект : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Завальська. – Одеса, 2017. – 221 с.
7. Иванова Е. Н. Языковая личность в условиях формирования норм русского литературного языка: первая половина XVIII века (на материале писем и распоряжений А. Н. Демидова) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук / Е. Н. Иванова. – Екатеринбург, 2008. – 18 с.
8. Карасик В. И. Языковые ключи : [монография] / В. И. Карасик. – Волгоград : Парадигма, 2007. – 519 с.
9. Караулов Ю. Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности / Ю. Н. Караулов // Русский ассоциативный словарь. – М. : Помовский и партнеры, 1994. – Кн. I. – С. 190-218.
10. Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины / В. П. Нерознак // Язык. Поэтика. Перевод : сб. науч. тр. Моск. гос. лингв. ун-та. – М. : МГЛУ, 1996. – Вып. 426. – С. 112-116.
11. Седов К. Ф. Становление дискурсивного мышления языковой личности: психо- и социолингвистический аспекты / К. Ф. Седов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1999. – 180 с.
12. Тихонова Д. В. Понятие «языковая личность»: история возникновения, значение, типология / Д. В. Тихонова // Приоритетные направления развития науки и образования : материалы X Междунар. науч.-практ. конф. – Чебоксары : ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – № 3 (10). – С. 112-116.
13. Чулкина Н. Л. Модель лексикона носителя русского языка как способ представления лексической системы : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук / Н. Л. Чулкина. – М., 1987. – 14 с.
14. Щекин В. Г. Социальная теория и кадровая политика : [монография] / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 2000. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2016 р.